

І. В. Дмитрієнко*, Ю. М. Дмитрієнко**

КОНТЕКСТИ ІСТОРИЧНОГО СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТКУ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВНО-ПРАВОВОЇ СВІДОМОСТІ ТА КУЛЬТУРИ

Внутрішнє життя східнослов'янських племен здавна визначали культурно-правові звичаї нормативного характеру, презентовані у різних формах і нормах звичаєвої правової свідомості та правової культури. В антській та склавинській правосвідомості вони процесуально регламентували життя в “народоправстві” (за нормами та традиціями республіканської правосвідомості: домінанта неписаного права, велика роль народного віче та ін.), визначаючи тим самим народоправний, республіканський характер антської і склавинської правової свідомості та культури. За висловом М. Ф. Владимирського-Буданова, “історія застає східних слов'ян у час панування в них звичаєвої правосвідомості”¹. Українська державна правова свідомість та культура, які можна ідентифікувати, фактично, починаючи з міцної української звичаєвої правової свідомості, культури, норм слабкого звичаєвого права (яке найчастіше вчені плутають з нормами звичаєвої правової свідомості та культури, у зв'язку з їх слабкою теоретичною розробленістю), сформованих на ранніх етапах становлення слов'янської державності, з часо-простору походження давньої Києворуської держави, в науці отримали назву земського періоду. Дана тематика пов'язана з основними напрямками сучасних державно-правових перетворень, які мають ідейно-світоглядно споріднені першоформи давньої української звичаєвої правосвідомості та набувають зараз нових форм сучасної актуальної теоретичної української правосвідомості, що презентована, наприклад, у основних засадах і напрямках держбюджетної теми науково-дослідних напрацювань Київського національного дослідницького університету ім. Т. Шевченка “Формування механізму адаптації українського законодавства у галузі захисту прав і свобод громадян до законодавства Європейського Союзу”. Саме основні напрямки цієї програми вимагають актуальних досліджень різних контекстів становлення та розвитку давньої української правової свідомості та культури, що детермінували у майбутньому основні архетипи “вічних” цінностей традиційної української правової свідомості та культури.

Вважається, що ранньофеодальна держава Київська Русь, правова культура та свідомість активно формувалася з IX до початку XII ст. Як і в історії інших народів, в Україні з ранніх племінних, фактично одержавлених спільнот формуються ментально структуровані територіальні утворення. Активне “окняження” територій східних слов'ян наприкінці IX ст. було передумовою стійкого функціонування домінанти норм князівської звичаєвої правової свідомості, правової культури та правової ментальності. Доба існування нових держав, що завляси землями (X-XI ст.), стійких правових культур та правових свідомостей не зникає повністю під час існування ширших державних об'єднань. Загальна українська правова свідомість та культура складалась таким чином з численної кількості правових підсвідомостей, підкультур, субкультур, які були, фактично, підструктурами-підсистемами, що у сукупності утворювали цілісну парадигму правоусвідомленого, культурно-правового пізнання та знання дійсності на тлі відсутності широкої бази норм писаного права, широких правових традицій норм звичаєвого неписаного права, фактично ж, норм давньої української правової свідомості та культури.

Державний устрій України-Руси X-XIII ст., державно-правова культура та правосвідомість, як уже зазначалося, являли собою вид ранньофеодальної монархії, різноджерельні форми ранньофеодальної правової культури та республіканської правосвідомості на чолі з князівською правосвідомістю, правовою культурою та правовою харизматичністю. У державно-правовій свідомості князя перепліталися елементи як публічної, так і приватної владної правової свідомості та культури. Князівська публічна,

© Дмитрієнко І. В., Дмитрієнко Ю. М., 2008

* старший викладач Університету мислі (м. Харків)

** докторант Київського національного університету імені Тараса Шевченка, кандидат філософських наук, доцент

¹ Владимирський-Буданов М. Ф. Обзор истории русского права.— Ростов-на-Дону: Циклон, 2007. — Ч. 1.

владна правова свідомість та культура як володаря землі не відокремлювалися від владної правової свідомості та культури володільця своїх дворів, тобто від приватної правової свідомості та культури володіння. Одні й ті ж люди, їх правова свідомість, культура були одночасно й правовою свідомістю, культурою державних урядовців і правовою свідомістю, культурою приватних слуг монарха, що формувало її як глибоко маргінальну, подвійну, складну та різноперспективну, а водночас і як таку, що мала багато внутрішніх протиріч та першоджерел, які могли створити будь-коли початок новому циклу соціальної активності, новій формі правосвідомості. Така складна процедура історичного формотворення української правової свідомості та культури свідчить про те, що правову надбудову доцільно відрізнити від правової свідомості та культури на підставі того, що ці поняття, які ніби-то позначають дані явища, належать, як правило, до двох різних теоретичних рівнів правосмислення — відповідно, до методологічно-правового (філософія правової культури та правосвідомості) та конкретно-соціологічного (методологія позитивного права та правознавства). За проведеними дослідженнями², на жаль, деякі дослідники більшою мірою намагаються скоріш формувати думку про домінанту у становленні української правової системи звичаєвого права, яке начебто певною мірою домінувало історично в українському часо-просторі, хоча ми виступаємо категорично проти: не норми традиційного звичаєвого права, а норми традиційної української правової свідомості та культури завжди були пріоритетними у будь-якому конкретно-історичному становленні та розвитку процесуального та статичного українського права, показниками чого є наявність давньої правової традиції замість норм статичного права використовувати норми правової свідомості у якості норм механізму правового регулювання, яку часто-густо різні владні еліти підмінюють нормами політичної, релігійної та іншої правосвідомості, але тільки не нормами статичного права, навіть у нашому, досі нетрадиційному суспільстві у XXI ст. Прямих досліджень контекстуальної тематики ані у зарубіжній, ані у вітчизняній літературі автору знайти не вдалось.

Метою статті є дослідження конкретно-історичного становлення й розвитку української правової свідомості та культури, починаючи з періоду давньої київської України, виявлення їх істотної, пріоритетної та традиційної специфіки як специфіки актуального механізму правового регулювання.

Слід зазначити, що досить дискусійним у правовій науці є питання про природу регламентаційної юрисдикції правомірності порядку наслідування княжих столів, оскільки чітко визначеного спадкового права, а значить чіткої форми правової свідомості, культури спадкового права, щоб об'єктивно відбивали процеси наслідування княжих столів, не існувало. У цьому відношенні рівень проресивності правової науки виявляється у її можливості оперувати такими поняттями та категоріями, які виражають істотні типи зв'язків правосвідомості, перш за все теоретичної як актуального ядра будь-якої, та її відносин як зв'язків і відносин правової культури з дійсністю: правова культура є поняттям, що ідентифікує деякий нормативно істотний вузол структурних зв'язків і відносин компонентів правової надбудови, спадкоємності правосвідомості, правової дійсності та її самої у цілому із правовим прогресом, з вимогами, що випливають із суспільно необхідних економічних і політичних умов буття суспільства. Зазначимо, що ті правові епохи, за яких з'являються нормативно-правові акти, що мають або мали широке національне або світове значення, під час яких здійснюються (або засвоюються) світові події або з'являються знаменні духовні (збільшення рівня правової освіти населення, збільшення кількості друкованої літератури, в якій висловлюються прогресивні правові ідеї) та матеріальні артефакти (відомі книги, нормативно-правові акти, що стали всесвітньо-відомими), презентують високий цикл правової культури та правової свідомості або саму правову культуру, свідомість у "живій" реальності та ін., що свідчить про істотні, принципові та радикальні оцінки дійсності.

² *Dmitrienko Yu.* Positive jurisprudence: forming of spirituality in Ukrainian legal consciousness // *Nauka i studia: Pedagogiczne nauki. Filologiczne nauki. Pravo.* — 2008. — Nr 3 (8) — P. 42-54; *Dmitrienko Yu.* Transformation of valued-semantic of Ukrainian legal consciousness // *Nauka i studia: Pedagogiczne nauki. Filologiczne nauki. Pravo.* — 2008. — Nr 3 (8) — P. 94-107; *Dmitrienko Yu.* Problem of legal reform in Ukraine in aspect of legal consciousness // *Nauka i studia: Ekonomiczne nauki. Pravo.* — 2008. — Nr 2 (7). — P. 83-96; *Dmitrienko Yu.* From Partiinost to zakonnost: the languid creation of legal consciousness in Ukraine // *Nauka i studia: Ekonomiczne nauki. Pravo.* — 2008. — Nr 2 (7). — P. 97-102.

Думаємо, що за найпоширенішими поглядами можна сформувати таку спадкоємність формотворення правової свідомості та культури наслідування княжих столів у вигляді векторних тенденцій їх перспективного розвитку:

1) спадкоємність правової свідомості та культури родового старшинства, за якою всі члени роду Рюриковичів мали право на здобуття старших княжих столів і уділів;

2) конкурентна корпоративна спадкоємність правової свідомості та культури слідування княжого столу в певній землі тільки членами тієї княжої родини, яка з цієї землею пов'язана;

3) спадкоємність правової свідомості та культури, пов'язана з обранням князя вічем старшого міста землі, що формуватиме персоналістичну державно-правову свідомість та культуру як першоджерела для інших і спадкоємність державно-правової культури та визначатиметься не кровною належністю до роду Рюриковичів, а принципом обрання князя вічем старшого міста землі;

4) спадкоємність правової свідомості та культури, пов'язана зі здобуттям княжого столу силою, тобто зміну владних пріоритетів правової свідомості та культури випадково, з боку більш міцної, але анархічно налаштованої правосвідомості представників княжого роду, що має набагато більшу нелінійну, а значить штучно неспрогнозовану налаштованість державно-правового формотворення.

На нашу думку, епохи, за яких створюється стійка спадкоємність правової культури за запропонованою вище схемою, презентують також високий цикл правової культури або саму правову культуру у “живій” реальності та ін.), що свідчать про істотні, принципові та радикальні оцінки дійсності. У цьому відношенні церковна правова свідомість та культура здійснили релігійне освячення, тобто функціональне посилення князівської влади шляхом візантійського правового обряду вінчання князів, який як типово культовий правовий обряд став родовою належністю правової культури та свідомості. З другої третини XII ст. склався інститут княжого двору, котрий з розпадом єдиного принципу формування княжої правової свідомості та культури — кровної спорідненості владного гілкування на принципі її територіального формотворення, губить домінанту кровної спорідненості у якості пріоритетного архетипу державно-правового володарювання, державно-правової свідомості.

Розвитку правової свідомості та культури княжого двору як соціально-політичної структури, процедури, артефакту та архетипу передують формування резиденції князя, виокремлення якої сприяло переростанню республіканської або “дружинної форми правління”, правової свідомості та культури у власне монархічні. Резиденція князя як матеріальний артефакт правової свідомості та культури — це місце, де реалізувались його державно-фінансові та державно-правові прерогативи, згодом виникло приватне князівське господарство з відповідною князівською приватною правовою свідомістю та культурою; поступово княжий двір, княжа правосвідомість та княжа правова культура переросли у правосвідомість та правову культуру “Государева двору”³. При цьому оптимальне співвіднесення правової надбудови (княжого двору), правової дійсності (резиденція князя), правового буття (князівське господарство), правової свідомості та культури полягає в тому, що остання завжди характеризує актуальний “аксіологічний рівень розвитку права”, правової дійсності та правової перспективи як аксіологічну площину соціальної активності правосвідомості. Тобто система правової свідомості та культури як духовно-матеріальна основа відповідних артефактів на відміну від системи правової сфери життя суспільства, складається з різних, але якісно-тотожних елементів. Для забезпечення життєдіяльності князя призначалася корма — подать з населення, а вся система утримання правителя отримала тому назву кормління з відповідною правовою свідомістю та культурою. Відповідно до цього пропонуємо правову свідомість та культуру конкретно-історичної епохи княжого кормління як таку, що сформували досить сильний за тих часів такий різнозалежний український правовий менталітет, який послуговував зразком для формотворення певної гетерогенної правової традиції (та спадкоємності україноментальної правосвідомості) становлення взаємовідносин між вторинними (юридичні особи) і первинними (фізичні особи) суб'єктами правосвідомості, детермінантно

³ Общество и государство феодальной России — М.: Юрист, 2008.

закладаючи при цьому багато не тільки позитивних, але й тих негативних тенденцій у правовій комунікації та правових відносинах, що здатні були виявитися за багатьох часопросторів слов'янських народів, формуючи при цьому нерівність їх прав, свобод та обов'язків у майбутньому. Однією з головних галузей і форм князівської господарської правосвідомості, що мала загальне значення, були галузі і форми правової свідомості та культури конярства — вирощування бойових коней.

У самому понятті “правова свідомість” та “правова культура” конкретно-історичної епохи княжого кормління почально закладений оцінний аксіологічно-правовий момент, що імаєнтний змісту загальної української культури права та правової духовності, без чого весь зміст цієї категорії навряд чи може бути правильно зрозумілий, тому що неможливо говорити про якісний рівень розвитку будь-якого правового об'єкта безвідносно до того, із чим дорівнюється цей рівень, безвідносно до мети розвитку даного правового об'єкта, безвідносно до того, що є для людини цінністю, благом. Так, наприклад, “Руська Правда” відображає у відповідних артефактах правової свідомості та культури усталену на той час систему управління князівським двором і державою, презентуючи механізм відпрацьованої правової свідомості та культури державного управління. Первісна правова свідомість та культура народоправства в Київській Русі втілювалися, за словами М. І. Костомарова (1817-1885), у “найдорогоцінніших і найважливіших явищах народної самобутності та правової культури” русів — вічах, які являли собою досить тривалі народні зібрання та діяли майже на всіх східнослов'янських землях, що підтверджує ідеї В.М. Чхиквадзе про те, що правова свідомість та культура — це таке середовище процесуального права, яке поєднує у собі прогресивні правові ідеали та практику.

Вічовий культурно-правовий та обрядовий звичай, відповідні звичаєва правова культура та свідомість були пріоритетно поширені в усіх волостях і функціонували у вигляді зборів, емоційно-правопсихологічного відношення до цього громадян старшого міста землі (чи князівства), які розглядали та виносили ухвали в справах, що стосувалися цілого князівства, не лише зберігаючи старі, а активно формуючи у такий спосіб нові правові ідеї, які, за ідеями В. М. Кудрявцева та Л. С. Явича, стають найголовнішими системними елементами прогресивної культури та правової культури.

На думку професора права В. Сергеевича, віче і князь — два однаково суттєвих елементи давньоруського суспільного буття, давньоруської правової свідомості та культури⁴, що, за ідеями Л. С. Явича, різнолінійно формують основні компоненти будь-якої правової свідомості та культури — певні ціннісні правові орієнтири, ідеали; ці вищі духовні правові цінності, що існують поза правом як юридичним явищем, але слугують внутрішнім початком давнього українського національного законодавства та правосуддя, які, маючи відносно самостійне існування та значимість, були тісно пов'язані зі світоглядом відповідних владних корпорацій, у якому розроблялися, обгрунтовувалися та соціально верифікувалися у широкому філософському та філософсько-правовому аспекті. До числа активних інструментів колегіального, але монархічно цілеспрямованого формування республіканської української правосвідомості, що формувала відповідну колегіальну, республікансько-центричну спрямованість, правову культуру боярської ради, яка, зберігаючи республіканську парадигму правового світогляду, поступово трансформувалась у дорадчий орган з колегіальною, але монархічно структурованою правосвідомістю та культурою. До її правової компетенції входили питання попереднього обговорення державних важливих питань, що вимагали виявлення або формування якості розв'язання питань, а отже, були типовими функціями україноцентричної правової свідомості та культури того періоду. До правової свідомості та культури органів місцевої адміністрації, що сформували її основні риси, а також риси правосвідомості, віднесемо правову культуру та правосвідомість тисяцьких, сотських і десятських, а також посадників і тивунів, волостелів, мечників, ключників, дітських, ябедників, отроків тощо, компетенція яких (суд, збір податків, упорядкування шляхів) не мала чітко визначених меж, але мала чітко правокультурну спрямованість. Період монголо-татарського нашестя характеризується поступовим згортанням общинної демократії в правовій свідомості та культурі, послабленням князівської влади, затуханням вічевої діяльності в містах, а також

⁴ Сергеевич В. И. Вече и князь. Русское государственное устройство и управление во времена князей Рюриковичей. — М.: Юристъ, 2008.

призначенням руських правителів в Орді, що свідчить про монархічне переутворення республіканської форми української правової свідомості та правової культури. Відтепер глава волості не обирався народом, а призначався ханом, що підтверджувалося виданими в його ставці ярликами.

В історії державного розвитку української правової культури та правосвідомості Литовсько-руської доби, за М. Ф. Владимирським-Будановим, можна виділити такі етапи:

1) українська права культура та правосвідомість федерату тивунокнязівського етапу (до початку XV ст.);

2) українська права культура та правосвідомість федеративно-земського конкретно-історичного періоду (до початку XVI ст.);

3) українська права культура та правосвідомість єдинодержавного конкретно-історичного періоду (XVI ст.)⁵.

Перший період правової культури та правосвідомості презентується розпорошеною структуро-системою державно-правової свідомості удільних князівств. Права культура та правосвідомість федеративно-земського етапу характеризуються ліквідацією удільної системи та їх розвиток завершувався встановленням єдинодержавних правової свідомості та культури. Литовська союзна держава, литовська союзна права культура та правосвідомість перетворилися на свого роду федерацію і федеративну правову культуру та правосвідомість, де складовими частинами були землі українські, білоруські та литовські, українська, білоруська та литовська права культура та правосвідомість. Відповідно до цього українське державне право, державно-права культура та правосвідомість цієї доби містили два елементи, два ядра — засади українського та литовського права, української та литовської правосвідомості, але з домінантою неписаних норм звичаєвої української правової свідомості та культури.

Які ж основні типові властивості мали українська державно-права культура та державна правосвідомість за часів литовсько-руської доби?

До їх основних типових властивостей відносимо: вшанування українського давнього княжого права (фактично правосвідомості), складний устрій державного правління, рецепцію польських державницьких засад, перенесення прогресивних матеріальних і духовних архетипів литовської, польської правової свідомості, культури і правосвідомості у синергетичне середовище української правової культури та правосвідомості. У державно-правовій свідомості та культурі цієї доби всевідним також був юридичний звичай, хоча великокнязівські грамоти видавалися одна за одною, однак їхній характер був випадковий, казуїстичний, а не загальної дії, до того ж вони стосувалися, як правило, адміністрування та управління.

З початку XVI ст. за новим територіальним поділом на воєводства і староства, українська права культура та права свідомість зазнали, за заміною князів як васальних державних володарів державними, за дорученням великого князя урядовцями — воєводами, каштелянами, старостами, намісниками, тивунами, подальшого асимілювання та розподілу на воєводську та каштелянську, старостатську, намісницьку та тивунську, формуючись як типово нелінійна та прогресивна різноджерельна якість правової дійсності. Зазначаємо також, що фундаментальна специфіка правової культури та правосвідомості Великого князівства Литовського визначалась стержневою специфікою центральної влади, яка мала в собі три суттєвих чинники, що були водночас чинниками суттєвих змін у правовій культурі. Так, за збільшенням влади великого князя, його державно-правової культури, що здобував княжий стіл на змішаних підставах наслідування або обрання, та значного поширення з XV ст. титулу государ чи господар на інші землі, під час чого князівський уряд отримує назву — велике князівство, права культура перетворюється на законодавчу, права свідомість на законсвідомість, що вміщує у себе раціональні норми вищої законодавчої, виконавчої та судової влади; збільшується роль індивідуальної великокнязівської правосвідомості, яка містила у собі домінантними раціональні норми керівника збройних сил, що віддав питаннями миру і війни; функціонально розвивались норми правосвідомості керівника, що призначав державних урядовців, підтримував зовнішні зносини. В свою чергу, права свідомість та права культура удільних князів,

⁵ Владимирський-Буданов М. Ф. Обзор истории русского права. — Ростов-на-Дону: Циклон, 2007. — Ч. 1.

що володарювали на своїх землях, поступово втрачають високий цикл соціальної активності, набуваючи кризового циклу, та переходять у залежний правовий стан, тобто стають похідними від правосвідомості великого князя.

Наступним суттєвим чинником збільшення владної значимості правової свідомості та правової культури центральної влади було збільшення правового статусу ради при князеві, що отримала назву “Пани-Рада”, до якої входили найвпливовіші васали великого князя. Колективна республіканськоподібна правосвідомість “Пани-Ради”, маючи консультативну призначеність до Кревської унії типово світської принципокладеності, а після неї — релігійну опосередкованість з боку католицьких єпископів, набула широкої компетенції з виданням привілею 1492 р., за яким обмежувалася князівська влада, яка у той час як рада отримала права схвалювати кандидатури на призначення іноземних послів, вищих урядовців у князівстві. Досить чітко визначались їхні права також у законодавчій сфері, виокремлюючи у такий спосіб пріоритетну домінантність розвиткових тенденцій правової свідомості стосовно збільшення регулятивної вагомості законодавчої свідомості, культури за зрівнянням з правовою, а також до збільшення її поліцентричних тенденцій, пов’язаних з історичними диференціаціями правової свідомості та культури у напрямку до подальшого їх дрібнення. Розвиток правової свідомості та культури со(е)ймів припадає на кінець XV — першу половину XVI ст., коли сеймська правова свідомість презентувала якісно новий етап розвитку української правової культури та свідомості. Великий вальний сейм вперше зібрався в 1507 р. у зв’язку з наміром великого князя одержати з панів і шляхти кошти на війну з Московським князівством.

Правова культура та свідомість Запорізької Січі творчо засвоїла попередні здобутки минулих епох. На території військово-територіальної організації українського козацтва, що виникла в середині XVI ст. стала зародком нової української державності, правової культури та правової свідомості, українське державне право отримало новий виток свого розвитку. За правовими властивостями центрального козацького управління виокремлюємо індивідуалізовану та сперсоніфіковану правову культуру та свідомість старшого кошового отамана, який пізніше став називатися гетьманом.

Таким чином, давня українська правова свідомість та культура, презентуючи домінантні республіканськоподібних форм, зазнає певних монархічних тенденцій та традицій, котрі згодом набували перманентних пріоритетів, зберігаючи європейськоцентричні вектори становлення та розвитку пріоритетними майже за всіх періодів їх становлення та розвитку. Починаючи з періоду давньої київської України, істотною, пріоритетною та традиційною специфікою становлення і розвитку українського права є домінування норм не українського статичного та процесуального права, у тому числі й звичаєвого, як такого, а норм традиційної звичаєвої української правової свідомості та культури як найголовніших механізмів правового регулювання і артефактово-архетипової презентації загального та галузевого становлення і розвитку духовно-правових процесів в Україні. Гадаємо, що подальше вивчення питань сприятиме успішному дослідженню української правової свідомості та культури за різних часів і просторів її конкретно-історичного становлення та розвитку.

*Стаття рекомендована до друку кафедрою
правового супроводження соціальної роботи Університету мислі
(протокол № 2 від 12 вересня 2008 року)*

